

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ СУЧАСНОЇ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї*

Андрій ГІРНЯК

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної роботи,
Національного економічного університету
(м. Тернопіль),

Юлія КУДЛАЧ

магістр (спеціальність "Соціальна робота")
Юридичного факультету
Національного економічного університету,
(м. Тернопіль)

Copyright © 2010

"Якщо збираєтесь когось покохати, навчіться спочатку пробачати"

(О. В. Вампілов)

*"Любити – це не означає дивитися одне на одного,
любити – означає разом дивитися в одному напрямку"*

(Антуан де Сент-Екзюпері)

У статті термінологічно розмежовано неповні, функціонально неповні і психологічно нездорові сім'ї; окреслено категорійно-понятійне поле та основні моделі і підходи до вивчення даної проблематики. Крім того, здійснено теоретико-методологічний аналіз і типологізацію основних різновидів неповних сімей та причин їхнього поширення, а також виявлено соціально-психологічні особливості сучасної неповної сім'ї, що впливають на становлення і зміст дитячо-батьківських взаємин.

Актуальність дослідження. У Сімейному кодексі України (ст. 21) зазначається, що шлюбом є сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрів актів громадського стану. За даними перепису 2001 року в нашій державі налічується понад 17 млн. сімей. Однак їхня кількість зростає швидше, ніж відбувається приріст населення, що вказує на значну тенденцію до розлучень, а відтак і до істотного збільшення кількості неповних сімей. Так, в Україні впродовж року реєструються приблизно 500 тисяч шлюбів (у т. ч. повторних) і понад 200 тисяч розлучень, пік котрих припадає на перший

* Дослідження здійснене у рамках науково-дослідницької теми «Соціогуманітарна дослідницькість як методологічна основа соціальної роботи» кафедри соціальної роботи ТНЕУ, затвердженої УкрНТІ на 2009–13 роки (держреєстраційний номер 0109U000042)

четвертий роки подружнього життя. Будучи невід'ємною частиною соціального організму, сім'я неминує реагує на будь-які позитивні чи негативні зміни у цій системі. Водночас вона сама є однією з основних передумов і чинників ефективного функціонування та розвитку соціуму. Відтак сім'я – важливий об'єкт дослідження багатьох наук – історії, економіки, права, соціології, психології, педагогіки, антропології, демографії, етнографії, етики тощо. Водночас дослідженням цієї проблематики займається низка державних і громадських організацій, серед яких – Міністерство у справах сім'ї і молоді, створений у 1990 році перший у країні приватний науково-дослідний інститут “Проблеми людини”, Центр досліджень сім'ї та жінок, що функціонує з 1995 року при Українському інституті соціальних досліджень [3, с. 206–221] та ін.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стали основні положення історичного (Н. Сметзер, С. І. Голод), функціонального (А. Г. Харчев, А. І. Антонов), структурно-функціонального (Е. Гіденс, С. І. Голод) і системного підходів до дослідження сім'ї (М. С. Мацковський, О. Б. Мартинюк, А. Б. Холмогорова, Д. Олсон, В. Біверс), принципи системного підходу до вивчення сім'ї (невіддільність такого вивчення від зовнішніх умов її існування, принцип взаємозв'язаності, взаємоспричиненості всіх частин і процесів у сім'ї), модель сімейної кризи у період тривалої відсутності батька і концепція сімейного копінгу Р. Хілла, основні положення активного соціально-психологічного навчання (Є. С. Кузьмін, Т. С. Яценко, М. Форверг).

Сім'я, як відомо, є складним, багатоплановим й водночас цілісним утворенням. Їй властиві загальні закономірності, що не можуть бути повно розкриті конкретними підходами і концепціями. Тому потрібна їхня інтеграція, комплексне вивчення сім'ї. Виходячи з того, що кожний з підходів має свої переваги і недоліки, то доцільним є, на думку О. Б. Мартинюк, їх синтез у вигляді *раціогуманістичної парадигми* [див. 2, с. 105]. Вочевидь їх також можна розглядати не як взаємоконкуруючі, а як взаємозбагачувальні.

Об'єктом дослідження є сучасна сім'я як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – соціально-психологічні особливості сучасної неповної сім'ї, що впливають на становлення дитячо-батьківських взаємин.

Мета дослідження – визначити основні групи соціально-психологічних проблем у дитячо-батьківських взаєминах і причини їхнього виникнення у неповній сім'ї.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити критичний і порівняльний аналізи категорійно-понятійного апарату з обраної тематики, а також провести типологізацію сімей як малих соціальних груп;
- 2) уточнити зміст поняття “неповна сім'я” та дослідити особливості її соціокультурної природи;
- 3) підібрати батарею методик для діагностування особливостей особистісної сфери дітей і дитячо-батьківських взаємин у неповних сім'ях та емпірично дослідити соціально-психологічні проблеми, що виникають у цих мікрогрупах;
- 4) обґрунтувати цілісну програму психологічної допомоги підліткам з неповних сімей.

Методи дослідження. Вирішення поставлених завдань здійснювалося шляхом використання комплексу загальнонаукових і психолого-педагогічних

методів дослідження: *теоретичних* – аналіз наукових джерел, порівняльний, критичний і методологічний аналізи; теоретичний синтез та абстрагування; теоретичне моделювання програми психологічної допомоги дітям з неповної сім'ї; *емпіричних* – анкетування, тестування з метою вивчення дитячо-батьківських взаємин (“метод комплексної експрес-діагностики особливостей сімейної атмосфери, родинного виховання і ставлення батьків до дітей” Р. В. Овчарової, шкала “Становище у сім'ї” опитувальника “Я-концепція” Е. Пірса і Д. Харріса, малонковий тест “Кінетичний рисунок сім'ї” (КРС) Р. Бернса і С. Кауфмана (апробація О. І. Захарова, модифікація Г. Т. Хоментausкаса); *методів обробки одержаних даних* – контент-аналіз, методи математичної статистики. На основі одержаних даних з'являється змога контурно побудувати *психограму шлюбу* [2], що аналітично охоплює одержані дані всіх його аспектів. У ній фіксуються такі висновки: 1) зони конфлікту в шлюбі, потенційний ініціатор конфлікту в кожній із зон; 2) ступінь особистісної сумісності; 3) загальна міра порозуміння і злагоди з різних сторін сімейного життя; 4) прогноз розвитку відносин у парі; 5) рекомендації щодо форм і змісту корекційної роботи (з подружньою парою у цілому і з кожним членом сім'ї окремо).

Гіпотеза дослідження: дитячо-батьківські взаємини в неповних і повних сім'ях головню відрізняються в емоційному та інтерактивному аспектах, що зумовлює особистісні особливості дітей з неповних сімей.

Теоретичне значення дослідження полягає у системному аналізі та типологізації основних проблем, що виникають у неповних сім'ях; окресленні методичної бази діагностування соціально-психологічних проблем дитячо-батьківських взаємин у неповній сім'ї та обґрунтуванні програми психологічної допомоги підліткам, які проживають у неповній сім'ї.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що виявлені на основі емпіричних даних закономірності та створена на їхньому підґрунті програма психологічної допомоги підліткам можуть бути використані соціальними працівниками, практичними психологами чи соціальними педагогами в практичній роботі з дітьми із неповних сімей.

Експериментальна база дослідження: Тернопільський благодійний фонд “КАРПАС”. У дослідженні взяло участь 48 підлітків віком від 12 до 14 років, 16 з яких виховуються у неповній сім'ї.

Грунтовний аналіз наукових джерел з піднятої проблематики та здійснені теоретико-методологічні узагальнення емпіричних фактів, що одержані експериментальним шляхом, дали нам змогу сформулювати такі **висновки**:

1. *Шлюб* – це визнаний і схвалений суспільством союз між двома дорослими особами, що втілює певні соціальні норми, передбачає визнання прав та обов'язків подружжя один щодо одного, до дітей, майна, оточення. Сім'я є більш складною системою взаємин, ніж шлюб, оскільки вона об'єднує не тільки подружжя, а й їхніх дітей, а також інших родичів та близьких. Крім того, сім'я – соціальна клітинка суспільства, котра дуже подібна до моделі всього суспільства, в якому вона функціонує. Грецький мислитель Аристотель називав об'єднання декількох сімей “поселенням”, вважаючи його перехідною формою від сім'ї до держави. А святий Августин, підкреслюючи роль сім'ї як соціальної

інституції і первинного осередку соціалізації, писав: “Дайте мені інших матерів, і я дам вам інший світ”. Звісно, що цей вислів становить певне перебільшення, оскільки батьківське ставлення до дітей зумовлюється соціокультурними особливостями певної епохи й особистісним досвідом самих батьків, які не можна змінити однооментно [1, с. 274]. Сьогодні найрозповсюдженішим тлумаченням сім’ї є її визначення, подане Н. Смельзером, як об’єднання людей, пов’язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей, котре ґрунтується на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні [3, с. 210].

2. Аналізуючи сім’ю, треба враховувати такі її концептуальні виміри: *загальне*, що охоплює ознаки і риси, властиві всім сім’ям; *особливе*, спричинене специфічними особливостями конкретної сім’ї; *одиничне*, що вказує на неповторність і своєрідність тієї чи іншої сім’ї. А. В. Фурман пропонує розширити схему “загальне – особливе – одиничне” шляхом введення ще двох полярних аспектів “конкретне – універсальне” [4]. Згідно із організацією знань про сім’ю за *принципом кватерності* О. Б. Мартинюк виокремлює такі концептуально-аналітичні виміри сім’ї як об’єкта соціально-психологічного дослідження: сім’я як: а) сукупність особистостей (мікросистема, одиничне), б) мала соціальна група (мезосистема, особливе), в) соціальний інститут (макросистема, загальне), г) універсум життєдіяльності (метасистема). Ці рівні організації сімейної системи належать до розряду горизонтальних (зовнішній вияв життєреалізування сім’ї). Серед вертикальних вимірів виділяють внутрішню сторону сім’ї, її глибинні і вершинні вияви – суб’єктність, зміст внутрішньої життєдіяльності, сенс сім’ї та її структурну зорганізованість [2, с. 113]. Відтак є змога виявити не тільки те, що відрізняє, а й те, що об’єднує різні типи сімей.

3. Неповні сім’ї, у яких з неповнолітніми дітьми проживають тільки мати або батько, можуть бути диференційовані на такі, що виникли після розлучення (розлученні); позашлюбні (материнські); є наслідком овдовіння (осиротівші); такі, що утворилися внаслідок окремого мешкання членів сім’ї з різних причин (ті, що розпалися). Виділяють також специфічну категорію неповних сімей – *функціонально неповні сім’ї*, де присутні обоє батьків, але у зв’язку з професійними чи іншими обставинами вони мало проводять часу у сім’ї, неповно виконують покладені на них обов’язки.

4. Задля діагностування соціально-психологічних проблем дитячо-батьківських взаємин у неповній сім’ї нами підібрано комплекс методик, за допомогою котрих встановлено, що зазначені взаємини у неповних і повних сім’ях відрізняються як в емоційному, так і інтерактивному аспектах, що зумовлює особливості особистісного розвитку дітей з неповних сімей. Зокрема, діти з цих сімей частіше виявляють тривожність, агресивність, неслухняну поведінку у стосунках з однолітками і дорослими порівняно з дітьми із повних сімей, їм більше притаманна відлюдність, боязливість, уникнення близьких міжособистих контактів, а також страх і відчуття недовіри до незнайомих людей. В монобатьківських сім’ях у дитини також відсутня можливість ідентифікувати себе з одним із батьків своєї статі, оволодіти взірцями просоціальних взаємостосунків, які мають складатися між чоловіком і жінкою за різних сімейних обставин і ситуацій. Схильність цих дітей до бійок є компенсацією почуття неповноцінності

та способом ствердження власної гідності. Водночас повнота сім’ї ще не гарантує виховних успіхів, а неповнота не означає, що в ній обов’язково будуть виникати проблеми. Однак наявність у сім’ї обох батьків допомагає успішніше вирішувати багато завдань, пов’язаних із соціалізацією дитини і збереженням її психічного здоров’я.

5. Актуальними на сьогодні є дослідження *психологічного здоров’я сім’ї* [2] як її норми (В. С. Торохтій). Під останнім розуміється сукупність суб’єктивних чинників когнітивної стабільності сім’ї. Психологічно здорова сім’я створює умови для реалізації потенціалу кожного її члена, задає оптимальну модель для оволодіння ним соціальними нормами і навичками. Комплексним показником благополуччя сім’ї є якість життєдіяльності міжособистісної системи. Водночас сюди ж належать стабільність і стійкість шлюбу, сумісність подружжя та комунікативний потенціал сімейних стосунків.

Для сучасної моделі сім’ї характерними, на думку С. І. Голода, є зниження народжуваності, свідома бездітність, дошлюбна практика сексуальних відносин сучасної молоді та високий відсоток розлучень [2]. Ці явища сьогодні не інтерпретуються однозначно як відхилення від норми, а розглядаються як ознака суттєвих і незворотних змін у самому інституті сім’ї, перехід його в нову якість.

***“Подружжя повинно утримуватися від сварок, якщо вони люблять одне одного не так сильно, щоб помиритись”
(Жан Ростан)***

1. Власова О. І. Педагогічна психологія: [навч. посіб.] / Олена Іванівна Власова. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.

2. Мартинюк О. Соціально-психологічні концепції сім’ї як теоретична основа її емпіричного вивчення / Ольга Мартинюк // Психологія і суспільство. – 2008. – № 4. – С. 104–115.

3. Соціологія: [підруч. для студ. вищ. закл. освіти / за ред. Пічі В. М.]. – 3-тє вид., стереотип. – Львів: “Новий Світ-2000”, 2010. – 296 с.

4. Фурман А. Типологічний підхід у системі професійного методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2 – С. 78–92.

Надійшла до редакції 3.03.2010.